

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA İŞLƏNMİŞ NADİR SÖZLƏR HAQQINDA

Doç.Dr.Asif HACIYEV*

XULASA

Epos bədii sözün ecazkar qüdrəti ilə yaddaşlara həkk olunmuş əvəzsiz sənət nümunəsidir. Burada xalqın əski həyat və düşüncə tərzilə yanaşı, yüzillərin sınağından keçib gələn söz dünyası da canlanır. Qədim türk təfəkkürünün monumental abidəsi olan “Dədə Qorqud” eposunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri zəngin və bənzərsiz söz ehtiyatına malik olmasıdır. Geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsinə baxmayaraq, onun dilində hələ də dəqiq açıqlanmayan məqamlara rast gəlinir ki, bu məqalədə “qazağuc” (at ilxısı), “urun” (şiş, çıxıntı) və “ulmuş” (zəifləmiş, gücdən düşmüş), “sürçüşmə” (qovma, təqib etmə), “təmlə-//tümlə” (bizlə-, dümsüklə-) kimi nadir rast gəlinən sözlər araşdırılaraq şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: epos, söz, oxunuş, yazılış, açıqlama.

DEDE KORKUT KİTABI'NDA İŞLENMİŞ NADİR SÖZLER HAQQINDA

ÖZ

Epos, sözün esrarengiz gücü ilə belleklərə kazınmış ölümsüz sanat örneğidir. Burada insanların eski hayat ve düşünce tarzıyla yanı sıra yüzyılların deneğiminden geçmiş söz dünyası da canlanmaktadır. Eski Türk dünyagörüşünün büyük yapıtı olan Dede Korkut hikayelerinin kendine has özelliklerinden biri de benzersiz söz hazinesine sahip olmasıdır. Geniş olarak araştırılmasına rağmen Kitap'ta halen anlamları kesin olarak açıklanamamış sözlere raslamaktayız. Makalede “qazağuc” (at sürüsü), “urun” (şiş, çıkıntı) ve “ulmuş” (zayıflamış, güçten tüşmüş), “sürçüşme” (kovma, takipetme), “temle-//tümle” (bizle-, dümsükle-) gibi nadir kullanılan sözlər araştırılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: epos, söz, okunuş, yazılış, açıklama

ABOUT THE RARE WORDS USED IN THE "BOOK OF DEDE GORGUD"

ABSTRACT

Epos is an irreplaceable piece of art carved on memories with power of fiction. The world of words has been included here along with the old way of life and thinking. The characteristic feature of “Dada Qorqud” epos, as an ancient monument of Turkish thinking is a rich and unique vocabulary.

Although widely researched, there are still points clearly disclosed in its language. In this article rare words as “qazaguc” (herd), “urun” (tumor, protrusion) , ulmush" (weakened and exhausted), “surchushma” (excommunicated, to follow), “temle - // tumle” (nudge) are investigated and interpreted.

Keywords: epos, vocabulary, reading, writing, explanation.

Qədim türk təfəkkürünün monumental abidəsi olan “Dədə Qorqud” eposunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri zəngin və bənzərsiz söz ehtiyatına malik olmasıdır. Geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsinə baxmayaraq, onun mətnində

---

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Dede Korkut Anabilim Dalı, haciyev_asif@mail.ru

tamamilə işləklidən düşmüş nadir sözlərə rast gəlinir ki, bunlardan bir neçəsi üzərində dayanmaq istərdik.

1. قره غوجد قتما بجم برل النمز (D-3,10)

“Qazağuca qıymayınca yol alınmaz” deyiminin ilk iki sözü Vatikan nüsxəsində “qara qoça binməyincə” şəklində oxunan variantda yazılmışdır (V-3, 3). O.F.Sertkayanın üzərində ətraflı dayandığı bu deyimin təhlilindən (Sertkaya 2006: 63-71) aydın olur ki, “qara qoç” və “qazağuc” sözlərinin ifadə etdiyi mənalar tədqiqatçı alimlər tərəfindən fərqli yanaşmalarda izah olunmuşdur. Azərbaycan nəşrlərini əlavə etmək şərtilə mövcud yanaşmaların mahiyyətini açıqlamaq üçün onları bir daha nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun bilirik.

O.Ş.Gökyay deyimi “Karagoça kıymayınca yol alınmaz” kimi oxumuş (Gökyay 2006: 20) və tərtib etdiyi sözlükdə “at, yügrük at, at sürüsü” və sual işarəsi ilə verdiyi “tavla” mənalarında izah etmişdir (Gökyay 2006: 337). Maraqlıdır ki, böyük qorqudşünas “karakoç” sözünü də eyni anlamlarda açıqlamışdır (Gökyay 2006: 337). M.Ergin deyimi “Kızağuca kaymayınca yol alınmaz” variantında transkripsiya etməklə (Ergin 1958: 74) ilk sözü -ça şəkilçisi qəbul etmiş “kızak” mənalı “kızağu” (Ergin 1963: 185), ikinci sözü isə “kay-” feilinin -mayınca şəkilçisi ilə işlənmiş feli bağlama forması kimi (Ergin 1963: 175) anlasa da, yekunda deyimi “Kara koç ata kıymayınca yol alınmaz” şəklində çevirmişdir (Ergin 2008: 16). O.Ş.Gökyay və M.Ergin oxunuşlarını müqayisəli təhlilə cəlb edən T.Tekin “kıymayınca” əvəzinə, Vatikan nüsxəsində “binməyincə” sözünün yazılmasına və mətn boyu “kara koça binmək” ifadəsinin daha çox işlənməsinə rəğmən deyimin “kara koça binməyincə” birləşməsi ilə verilməsini doğru hesab edir (Tekin 1988: 142-143). H.Araslı deyimi “Qaraqoca qıymayınca yol alınmaz” variantında oxumuş və ilk sözü “at” mənasında qavramışdır (Kdq 1978: 15). F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində deyim “Qazağuca qıymayınca yol alınmaz” kimi verilmiş (Kdq 1988: 31) və ilk sözün oxunuşu belə bir şərhə əsaslandırılmışdır: “Bizcə, “Qazağuc” sözü “qaracıq”ın metateza nəticəsində dəyişmiş variantıdır. Bütövlükdə bu söz Kdq mətnində üç mənada işlənmişdir: 1) At adı (xüsusi isim). 2) Qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at. 3) Yer adı (toponim). Burada ikinci mənada işlənilib” (Kdq 1988: 225-226). Görünür, elə buna görə də mətnin müasir çevirməsində həmin söz “Qaracıq” kimi verilərək “atın adı; qara camaatın mindiyi adı at” şəklində mənalandırılmışdır (14, 129). Düzü, mətn boyu rəngarəng epitetlərlə məth olunan, ağır hərbi yürüشلərdə Oğuz igidlərinə həmişə dayaq, arxa durub onları hətta ölümdən xilas edən, buna görə də böyük sevgi ilə “yoldaşım, qardaşım” deyə müraciət edilən atların bu yozumda şərhli inandırıcı görünür. Ş.Cəməşidov isə yalnız nüsxə yazılışını “Qızacıq” şəklində qeyd etməklə “Qara qoça qıymayınca yol alınmaz” variantını seçim etmişdir (Cəməşidov 1999: 101, 279). V.V Bartoldun “Ne sgubiv konja, dorogi ne projti” (KMDK 1999: 14) tərcüməsindən anlaşılır ki, böyük şərqşünas ilk sözü “at” mənasında anlamış, ikinci sözü isə “kıymayınca” şəklində oxuyaraq mənalandırmışdır. S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində bu hikmətli ifadə “Kazağuca binmeyince yol alınmaz” (TB 2001: 30) kimi verilmişdir. S.Tezcan tərəfindən açıqlanan bu oxunuşda “kıymayınca” sözü, katibin yol verdiyi xətalardan biri olaraq, Vatikan nüsxəsində getmiş “binmeyince” sözünün yerində işləndiyi göstərilirsə, “kazağuc” “at” mənasını daşıyan və kökü dəqiq müəyyənləşdirilə bilməyən söz kimi dəyərləndirilmişdir. Araşdırıcı bu sözün “kara koç”

biçimində oxunması ilə qəti razılaşmayaraq yazır: “Ben, DKK'daki sözcüğün aslında *kazağuş* olduğunu, çekimleyenlerin bunu anlamadıkları için *kara koç* biçimine sokmuş olduklarını sanıyorum” (Tezcan 2001: 40-41). M.Tezcan yozumuna tənqidi yanaşan M.Tulum abidənin dilində işlənmiş çoxsaylı faktlara istinad edərək “kıymayınca” sözü ilə müqayisədə “binmeyince” sözünün daha məntiqi olduğunu göstərməklə bərabər, başlanğıc sözün “Divani-lüğət it-türk” əsərində “kazmak, at haşarılanarak və çamışlanarak ayağıyla yeri kazmak” anlamını daşıyan kaz- fel kökünə -a feil və -ğuş isim düzəldən şəkilçilərinin artırılması ilə yaranmış “kazağuş” olduğunu təsdiqləyir (Tulum 2003: 525). Alimə görə bu deyim belə açıqlanmalıdır: “Yerində durmayan, üstünə kimseyi bindirmeyen, hırçın, huysuz, gem vurulmaz, ram olmaz bir ata binmeyince (yani: üstünə çıka bilip sırtında durabilecek güce sahip olmadıkca) yol alınmaz” (Tulum 2003: 26).

M. Tulumun etimoloji açımının doğru olduğuna qatılan O.F.Sertkaya mənalandırmaları ilə bağlı şərhli imkansız sayaraq: “Bu kelime olsa olsa cinsi bildiren bir kelime olan “at” kelimesinin önünə gelen bir sıfat olmalıdır” (Sertkaya 2006: 65) fikrini irəli sürməklə abidənin mətninə istinadən “kazağuşa” kəlməsini “kazağuş <at>a” birləşməsinin düşümə uğramış şəkli kimi bərpa edir və deyimi “kazağuş <at>a binmeyince yol alınmaz” variantında oxuyur (Sertkaya 2006: 70).

Beləliklə, qorqudşünaslıqda müxtəlif oxunuş və şərhlərin irəli sürüldüyü üzə çıxır. Fikrimizcə, bu deyimdə sürətli yazıya alınma və ya üzündən köçürülmə prosesinin nəticəsi olaraq iki xəttəyə yol verilmişdir ki, bunlardan açıq-aydın duyulanı sonrakı sətirdə getmiş “Ər malına qıymayınca adı çıqmaz” (D-3, 11) atalar sözünün tərkibindəki “qıymayınca” feli bağlamasının mexaniki surətdə bu sətirdə yazılmasıdır. İkinci yanlışlıq isə bütün əsər boyu *re* hərfinin üzərinə bir nöqtə işarəsi qoyulmaqla *ze* kimi oxunmasından, eləcə də *qaf* və *ğeyn* hərflərinin oxşar konfiqurasiyaya malik olmasından irəli gəlir. Vatikan nüsxəsində “qara qoça” kimi oxunan ilk sözün Drezden nüsxəsində *قره عوجيد* şəklində yazılaraq “qazağuşa” kimi oxunmasını (-a yönlük hal şəkilçisidir) həm də abidəni yazıya alan və yaxud üzünü köçürən şəxsin “qara qoç” və “qazağuş” sözlərini semantik baxımdan fərqləndirə bilməməsi ilə izah etmək mümkündür.

Araşdırma göstərir ki, “qoç” sözü ilk mərhələdə “ayğır”, “buğur” sözləri kimi keyik, maral, dağ keçisi, qoyun kimi heyvanların erkəyinə verilmiş ümumi ad olmuşdur (Hacıyev 2004: 16-17). Sonradan məna daralması yolu ilə “ayğır” sözü atın, “buğur” sözü dəvənin, “qoç” sözü isə qoyunun erkəyini adlandırmağa xidmət etmişdir. “Qara eşək”, “qara buğur” birləşmələrində olduğu kimi, “qara” sözü “qara qoç” birləşməsində “güclü” anlamını ifadə edən təyinedici sözdür. Bu birləşmənin abidənin dilində “güclü erkək at” anlamında *قره قوچ* şəklində dəfələrlə işləndiyi müşahidə olunur. Məsələn:

Qara qoç atları <gördüğündə> kişnəşdirən ... (D-45, 13).

Mən qara qoç atıma binmədin il binmax gərək! (D-81, 2).

Qara qoçın oynaddı, Uruz kafiriñ sağına at dəpdi. (D-133, 132-133).

Qara qoç ata binənlər vardı gəldi, Bədəvi atlu bir oğula, ya Rəb, noldu? (D-137, 10-11) və s.

Bu və digər işlənmə məqamlarını ayrıca qeyd etməklə “qara qoç at”, qara qoç aygır” əvəzinə “kazağuş at”, “kazağuş aygır” ifadəsinin verilməsini irəli sürən O.F.Sertkaya mülahizəsi (Sertkaya 2006: 69-70) özünü doğrultmur. Onun bütün məqamlarda -ım, -ın, -lar qrammatik şəkilçiləri qəbul etmiş “qara qoç” birləşməsini “kazağuş <at>” birləşməsinin düşümə uğramış şəkli sayması inandırıcı görünür ki, bu da görkəmli alimin onu M.Tulum və S.Tezcan kimi, sadə bir ata deyil, “yerində duramayan, sürekli olaraq ayaklarıyla yeri eşəleyip duran, haşarı, huysuz, harın yanına kimseyi yaxlaştırmayan, üzerine semer vurulub binilmesi güc, vahşi, ram olmayan” ata verilən təyinedici söz, yəni sifət (Sertkaya 2006: 65) hesab etməsi ilə əlaqəlidir.

Fikrimizcə, müasir nəşirlər və tədqiqatçılar kimi, katib də arxaik “qazağuş” sözünün mənasını dəqiq bilmədiyi üçün işlədilməsi tələb olunan məqamlarda onu eynilə “qara qoç” birləşməsinin yazılışı kimi vermişdir. Lakin kontekstə əsasən bu sözləri fərqləndirmək olur ki, həmin məqamları nəzərə çarpdırmaq istərdik.

1. “Qazan bəg oğlu Uruz bəgiñ tutsaq olduğu boy”da Burla xatunun Qazan xana soylamalarından birində:

Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi.

Torumları bundan bozlayıb bilə keçdi.

Torumciğim aldirmışam, bozlayayınmı?

Qazağuşda Qazılıq at bundan keçdi.

Qulunciği kişnəyüb bilə keçdi.

Qulunciğim aldirmışam, kişnəyəyinmi?

Ağayıldı ağca qoyun bundan keçdi.

Quzuciği məñrişib bilə keçdi.

Quzuciğim aldirmışam, məñriyəyinmi? (D-139, 6-11)

2. “Qañlı qoca oğlu Qan Turalı boyu”nda Selcan xatunun Qan Turalıya soylamasında:

Hey, yigidim. Bəg yigidim!

Qaytabanlar torumundan dönərmi olur?

Qazağuşda Qazılıq atlar qulunciğin dəpərmi olur?

Ağayıldı ağca qoyun quzuciğin süsərmi olur? (D-196, 11 – 197, 1).

3. “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”da:

Qaytabanda dəvələrim bozlatmadın,

Qazağuşda Qazılıq atım kişnətmədin... (D-299, 2-3).

Bu məqamlarda yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş “qazağuş” arxaizminin eynilə “qara qoç” birləşməsi kimi bəzən **قره قوچد**, bəzən isə **قره قوچد** şəklində yazılmasına baxmayaraq, tamamilə fərqli məna daşdığı şübhəsizdir. Göstərilən nümunələrdə dəvələrin qaytabanda, qoyunların ağayıldı, atların isə qazağuşda saxlanıldığı üzə çıxır.

Digər tərəfdən, aydın olur ki, dəvə sürüsü *qaytaban*, qoyun sürüsü *ağayıl*, at sürüsü isə *qazağuc* adlandırılmışdır. Artıq bu misralarda ata şamil edilən “qüvvətli erkək” mənalı “qara qoç” birləşməsinin işlədilməsi özünü doğrultmur. Sonuncu boyun aşağıdakı cümlələrində də həmin sözün “atların saxlanıldığı yer” anlamında işlədilməsini görürük:

Qazağucda Qazılıq atlarım kişnətdilər. (D-293, 2-3).

Qazağucda Qazılıq atın çoq yılmışəm. (D-296, 9).

Qazağucda Qazılıq atıma binərdim. (D-297, 1-2).

Araşdırma göstərir ki, “qazağuc” sözü qədim türk dilində işlədilən nadir arxaizmlərdəndir. Bu sözə, S.Tezcanın qeyd etdiyi kimi, cəmi iki mənbədə: “Kitab əl-idrak li-lisan əl-idrak” lüğətində və cağatayca “Səngüləh” sözlüyündə eynilə üzərində dayandığımız sətirdə yazıldığı variantda rast gəlinir (Tezcan 2001: 41-42). Həmçinin arxaik “kazağuc” sözü V.V.Radlov lüğətində “at” anlamında qeydə alınmışdır (Radlov, IIc,1h, 367). XIII əsrin ikinci yarısı – XIV əsrin əvvəllərində yaşamış dilçi alim Əbu Həyyanın tərtib etdiyi lüğətdə oxuyuruq: “qazdı atını – ərəbcədəndir. Atının durmasını tələb etdi”. Görünür, alim “qaz-” feilindən törəndiyini ehtimal edərək “at saxlayan” anlamını ifadə edən “kazağuc” sözünü də bu şərhə əlavə etmişdir (Əsirəddin 1992: 44). S.Tezcan şərhindən məlum olur ki, Ə.Cəfəroğlu və G.Clauson kimi tanınmış dilçilər belə bu sözün həmin anlamda işlənilməsinə şübhə altına almışlar (Tezcan 2001: 41). İki əski sözlükdə və “Dədə Qorqud kitab”nda işlənilməsinə istinadən o, belə bir sözün mövcud olduğu qənaətinə gəlir və həmin dilçilərin şübhələrini yersiz sayır (Tezcan 2001, 42). Məşhur türkoloq V.V. Radlov isə mənbə olaraq cümlə nümunələri ilə əsaslandırıdığı xalq danışığı dilini deyil, cağatay kitab dilini və 1870-ci ildə Parisdə nəşr edilmiş bir kitabı götürmüşdür (Radlov, IIc,1h, 367). Ona görə də həmin sözün ilkin mənasının müəyyənləşdirilməsində bu yozum yetərli sayıla bilməz.

M.Kaşğari lüğətində “heyvanlar üçün ağacdən düzəldilmiş ağıl” mənasında “kası” sözü işlədilmişdir (Kaşğari 2006: IIc, 212). Türk dillərində s~z səz müvaziliyini nəzərə alaraq bu sözün Əbu Həyyan lüğətində “durdurmaq” mənasında işlənmiş “qaz-” feilindən düzəldiyini güman edirik. Maraqlıdır ki, orta əsrlərə aid türk yazılı mənbələri əsasında hazırlanmış “Tarama sözlüyü”ndə “kazmaq” feili məhz atla bağlı şərh edilir: “Kazık çakıp (atı) bağlamak” (TS, IVc, 2393). Burada atı bağlamaq üçün istifadə olunan arxaik “kazık” sözü “qazık” fonetik variantında “yerə basdırılan dirək, paya, mıxça” mənasında indi də dialektlərimizdə işlədilməkdədir (ADDL 2007: 289). Əgər belədirsə, “qazağuc” sözü də *qaz-//kaz-* feilinə -ağ (-aq) ad düzəldən və -uç (*//-ıç*) kiçiltmə və əzizləmə mənalı şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaranmış olmalıdır. Bir qədər də dərinə getdikdə bu sözün d-z səs keçidi ilə atın nəyəsə möhkəm bağlanmasını bildirən qada- (*//kada-*) feilindən yarandığını irəli sürmək mümkündür (ESTY, 180). *Qaytaban* və *ağayıl* sözlərinin etimoloji açımı da bu mülahizələrin doğruluğuna zəmanət verən faktor kimi götürülə bilər. Araşdırma göstərir ki, “dəvə sürüsü” mənasını ifadə edən *qaytaban* sözü 1 yaşdan 7 yaşa qədər müxtəlif cinsli dəvələrə verilən *kayalık*, *kayalak*, *kaylak*, *kaymal* sözlərinin tərkibində daşlaşmış şəkildə qalmaqda olan arxaik “qay//kay” kökü ilə (ESTY, 197), görünür, “sürü”, “ilxi” mənasını bildirən “taban” (müasir rus dilində “tabun” formasında yaşamaqdadır) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Qoyun sürüsü” və “qoyunların saxlanıldığı yer” anlamını ifadə edən *ağayıl* sözü isə “çəpərləmək”, “hasarlamaq” mənalı arxaik “ağ-” feilinə -ağ//ay və -ıl şəkilçilərinin artırılması yolu ilə

düzəlmişdir (Sevortyan 1974: 83-84). Bu arxaizmin qədim türk yazılı abidələrində və müasir dilimizdə “mal-qara və qoyun saxlamaq üçün üstüaçıq yer” mənasında “ağıl” fonetik tərkibində daha geniş işləndiyi (ADİL: Ic, 45; DTS 1969: 18; Şükürlü 1993: 303) müşahidə olunur ki, abidənin mətnində də öz əksini tapmışdır:

Qıyan güci, Dəmir güci – bu iki qardaşı yanına aldı, ağılıñ qapusını bərkitdi. (D-39, 11-12).

Arqasını evürüb bərk ağılıñ ardın sökən! (D-46, 1-2).

Dəli Qarçarı yalıncaq eylədi, ağıla qoydı. (D-88, 3).

Qeyd edilən sözlər arasındakı bu məna yaxınlığına baxmayaraq, abidənin mətnində getmiş məqamların təhlilinə əsasən demək olar ki, “ağayıl” arxaizmi məhz “qoyun sürüsü” anlamında işlənmişdir.

Beləliklə, hansı üsulla yaranmasından asılı olmayaraq, “qazağuç//kazağuç” sözünün “at saxlanılan yer” və “at ilxısı” mənalarında işlənildiyini söyləmək mümkündür. Üzərində dayanılan deyimə gəlincə, onun “Güclü erkək ata minməyincə yol başa vurulmaz” fikrini ifadə etdiyi fikrindəyik.

II. Urun **اوزون** – şiş, çıxıntılı.

Mövcud nəşrlərdə “uzun” (Cəmsidov 1999: 292; KDQ 1988: 39), “özün” (Gökyay 2005: 33), “ören” (Ergin 1958, 88), “örən” (KDQ 1978: 26), “üzen” (TB 2001: 43) variantlarında oxunub, həm müasir anlamda “uzun” (KDQ 1988: 137), həm mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul etmiş “öz” əvəzliyi (Gökyaya 2006: 388), həm də “viran, xarab” (Ergin 1963: 246) mənalarında şərh olunan bu arxaik söz “Dirşə xan oğlu Buğac boyu”nda atası tərəfindən oxla kürəyindən vurulandan sonra huşunu itirən Buğacın başı üzərində anasının dilindən deyilmiş aşağıdakı soylamanın tərkibində işlənmişdir:

Qara qıyma gözləriñ uyxu almış, açğıl axı!

On ikicə süñücügüñ urun olmuş, yıqşır axı!

Tañrı verən tatlu canıñ seyrandə imiş, andıd axı!

Üz-gözündə canıñ varsa, oğul, ver xəbər maña!

Qara başım qurban olsun, oğul, saña! (D-27, 4-7)

İşlənmə məqamından çıxış edərək vaxtilə “dağılmış” mənasını ifadə edən “örən” formasında oxuduğumuz (Hacıyev 2004: 7-11) bu arxaizmin qabırğaların – “on ikicə süñücügüñ” şişib qalxmasına işarə olaraq “urun” kimi verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Belə bir nəticəyə gəlməyimiz 2 amillə bağlıdır:

Birinci, “Kitab”ın mətnində mütəmədi olaraq **ر** – r samitinin bir nöqtə qoyuluşu ilə **ز** – z kimi yazılma faktıdır ki, abidənin əlyazma katibinin sürətli yazı prosesində sistemli şəkildə təkrarladığı xəta kimi onlarca sözün fərqli şəkildə oxunmasına şərait yaratmışdır. Odur ki, “uzun” şəkildə oxuna bilən sözün “urun” şəkildə oxunması təəccüblü qarşılanmamalı, əksinə, əski əlifbanın mahiyyətindən irəli gələn hal kimi dəyərləndirilməlidir.

İkinci, “urun” arxaizminin ifadə etdiyi mənadır ki, olduqca məhdud mənbələr vasitəsilə açıqlana bilər.

İlk amilin üzde olduğunu nəzərə alaraq ikinci ilə bağlı araşdırmalara keçək. M.Kaşğari lüğətində “dikilmək, dikəlmək, qalxmaq” mənalarında “urun-” feili qeydə alınmışdır (Kaşğari 2006: I, 247). Etimoloji baxımdan qayıdış mənali bu feil “qalxmaq” anlamını bildiren “ur-” (// ör-) felinə -un qayıdış növ şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmiş olmalıdır. Abidənin dilində işlənən “uru turmaq” (qalxıb durmaq) tərkibi feilində “uru” sözü də həmin feil əsasında yaranmışdır ki, buradakı -u feili bağlama şəkilçisidir. Türk naşirləri bu tərkibi feili “örü turmaq” kimi oxusalar da, eyni anlamda şərh edirlər. Qədim türk dilindəki feil-ad sinkretizminə uyğun olaraq “ur” sözü həm də “şiş”, “fır”, “çixıntı” mənasını ifadə etməklə müasir türk dillərinin əksərində hələ də işlədilməkdədir (ADDL 2007: 233; DTS 1969: 306; Kaşğari 2006: III, 3055-3056; Radlov: I, 2h, 1647; Sevortyan 1974: 598). Fikrimizcə, “uzun”, “yoğun”, “qalın” sifətlərində baş verdiyi kimi, “urun” arxaizmi həmin “ur” sözüne sifət düzəldən -un şəkilçisinin artırılması yolu ilə “şiş”, “çixıntılı” mənasını bidirmişdir. Eposun mətnində cəmi bir dəfə işlədilən “urun” sözü müasir türk xalq danışığı dilində “yüce qat” (uca, yüksək tərəf) mənasını hələ də saxlamaqdadır (DS 1993: 4042). Bu qədim söz qırğız dilində “çixıntı” mənasında işlənən “urunçuk” (-çuk kiçiltmə şəkilçisidir) və “dağ və ya qaya çixıntısı” mənasında konkretləşən “urunt (-t alt, üst sözlərində olduğu kimi məkan anlamı yaradan qədim şəkilçidir) sözlərinin tərkibində daşlaşmış şəkildə hələ də yaşamaqdadır (KRS 1965: 2c, 309). Maraqlıdır ki, -çuk şəkilçisi həm də “ur” kökünə artırılaraq qırğız dilində “dağın sivri çixıntısı” anlamını bildiren “urçuk” sözünün (KRS 1965: 2c, 309) yaranmasında da iştirak etmişdir. Bundan əlavə, bu söz “urcık” fonetik variantında, demək olar ki, eyni mənada, yəni “dağın bir yanından dışarıya doğru fırlanmış kaya parçası” mənasında (DS 1993: 4040) Türkiyədə canlı xalq dilində işlədilməkdədir ki, bu da “urun” sözünün abidənin dilinə təsadüfi düşmədiyini göstərməkdədir. Beləliklə, Dirse xanın xatunu kürəyindən oxla vurulmuş oğlunun on iki sümüyünün şişdiyini görüb, əmr şəklində işlətdiyi “yıqşır” feilinin sonuna “axı” təkid ədatını əlavə etməklə yaranmış şişin çəkilməsini, yığışdırmasını xahiş edir ki, bu da kontekstin məzmunu ilə tam səsleşir.

III. *اولمش* – zəifləmiş, üzülmüş, gücdən düşmüş.

Eposun “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da belə bir məqam var: oğlunun əsir götürüldüyünü bilən Qazan xan onun ardınca getməli olur. Kafir qüvvələri ilə qeyri-bərabər döyüşdə atı vurulur, özü isə göz qapağından yaranır. Bu məqamda Boyu uzun Burla xatun qırx incə belli qızla döyüşdə təklənmiş Qazana yaxınlaşır. Öz xanımını tanımayan Qazan xan ondan altındakı aygır atını və polat qılıncını istəyir. Qazan xanın bu halını gören Burla xatun ona belə bir cavab verir:

“Qarşum ala, yigit, mənə nə mañlırsın?

Keçmiş mənim günümü nə añdurarsın?

Qalqubanı yerindən turan Qazan!

Qaraqöz atıñ belinə binən Qazan!

İlğayuban qara tağım yıqan Qazan!

Kölgəsicə qaba ağacım kəsən Qazan!

Bıçaq alub qanadlarım qıran Qazan!

*Yalñuzca oğlım Uruza qıyan Qazan!
 At üstündə əglənməyüb yortan Qazan!
 Səniñ belin ulmış,
 Üzəngüyə dirməyən dizin ulmış.
 Xan qızı halalıñı tanımayan gözün ulmış?
 Buñalmışsan, saña nolmış?
 Çal qılıcıñ, yetdim, Qazan! – dedi” (D-149,2-10).*

Araşdırma göstərir ki, verilən soylamada “ulmuş” kimi transkripsiya etdiyimiz söz qorqudşünaslıqda fərqli şəkildə oxunmuş və mənalandırılmışdır. O.Ş.Gökyay və M.Ergin bu sözü “ölmüş” (Gökyay 2006: Ergin 1958: 173;) variantında oxumuşlarsa da, işlənmə kontekstindən çıxış edərək nisbətən fərqli yozumda açıqlamışlar. Belə ki, M.Ergin onu yalnız müasir anlamında (Ergin 1963: 342), O.Ş.Gökyay isə bu mənə ilə yanaşı, “bitmək, gücünü kaybetmək” anlamlarında da açıqlamışdır (Gökyay: 386). H.Araslı, F.Zeynalov-S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov nəşrlərində verilmiş “olmuş” oxunuş variantına (Cəmşidov 1999: 352; KDQ 1978: 84; KDQ 1988: 77) əlavə şərh yazılmadığından anlaşılır ki, görünür, elə müasir anlamda da qavranılmışdır. V.V. Bartoldun sözün işləndiyi misraları “tvoj ston oslabel, tvoe koleno, ne dohodja do stremeni, oslabelo; tvoj glaz, ne uznajushhij tvoej zheny, hanskoj docheri, oslabel” (KMDK 1999: 62) şəklində tərcüməsindən aydın olur ki, *olmuş*, yoxsa *ulmuş* variantında oxumasından asılı olmayaraq, görkəmli qorqudşünas onu düzgün mənalandırmışdır. H.Boeschotenlə birgə hazırladığı nəşrdə bu arxaizmi “ulmuş” variantında (TB 2001: 111) oxuyan S.Tezcan seçimlərinə geniş şərh yazmışdır. Öncə belə bir faktı nəzərə çatdırmaq istərdik ki, araşdırıcı “belin ulmuş” ifadəsindəki ilk sözü “bilün” şəklində oxunmasına üstünlük verərək “idrak, düşüncə” anlamını bildirməsini daha güclü saymışdır (Tezcan 2001: 230). Ancaq döyüş meydanında igidin hünərini qabarıq şəkildə canlandırmaqda bir vasitə rolunda çıxış edən “diz” və “göz” kimi bədən üzvlərinin adının sadalanması göstərir ki, bu parçada söhbət idrak və düşüncədən deyil, “at üstündə əglənməyüb yortan Qazan”ın belindən gedir. Odur ki, “belün” sözünün “idrak və “düşüncə” mənası verən “bilün” sözü kimi açıqlanması uğurlu alınmamışdır.

Müəllif “ölmüş” sözü ilə müqayisədə “çürümüş, ildəvini yerinə getiremez duruma gelmiş” yozumunu verən “ulmuş” sözünü kontekstdə daha uyğun saymışdır. Bu sözü Derleme sözlüyündəki “1. çürümək, ezilmək, kokmaq; 2. incəlip kırılmək, eskikip üzölmək, parçalanmaq” mənalı *ul-(ulu-)*, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə verilmiş “vaxtı keçmək, qalib xarab olmaq” mənalı *ula-* feilləri ilə semantik yaxınlıqda (Tezcan 2001: 231) şərh edən tədqiqatçı işləndiyi misraları aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*“Senin aklın çürümüş,
 Üzəngiyə sağlamca basmayan dizin çürümüş,
 Han kızı eşini tanımayan gözün çürümüş” (Tezcan 2001: 232).*

Təəssüf ki, gəlidiyi nəticənin tutarlı faktlarla əsaslandırılıla bilinməməsinə istinad edən alim öz yozumuna şübhə ilə yanaşmış, “ulmuş” sözünün ozan tələffüzündə “nolmuş” (ne olmuş?) variantında işləndiyi, yazıya köçürülərkən isə təhrifə uğrayaraq “olmuş” kimi verilməsi qənətinə gəlmişdir (Tezcan 2001: 232).

Bizə görə, istər dil faktları, istərsə də mətn konteksti bu sözün “zəifləmək, üzülmək, gücdən düşmək” mənalı arxaik “ul- (-miş zaman şəkilçisidir) feili olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, ulu dilçi M.Kaşğari sözlüyündə tamam bişib didim-didim dağılan ətlə bağlı “ərimək, ifrəmək” və köhnəlmiş paltarla bağlı “süzülmək, yırtılmaq” mənalı “ul-” feilləri qeydə alınmışdır (Kaşğari 2006: I, 220). Müstəqil sözlər kimi ayrıca başlıqlar şəklində verilməsinə baxmayaraq, fikrimizcə, bu mənalılar eyni sözün, yəni arxaik “ul-” feilinin məna çalarlarıdır. Məlumdur ki, çoxmənalılıq sözün qədimliyini bürüzə verən başlıca göstəricilərdəndir. Bundan əlavə, faktlar göstərir ki, dilimizin qədim qatlarında işlək olan “ul-” sözü söz yaradıcılığında da fəal olub “ərpitmək”, “yıpranmaq” mənalarını daşıyan “ultur-” feilinin (-tur feildən feil düzəldən şəkilçidir) yaranmasında da iştirak etmişdir. Bu məna çalarlarından biri ətlə, digər isə köhnə paltarla bağlı olsa da, ilkin “gücdən düşmək, üzülmək” mənasını saxlamaqdadır. Türk alimi A.Battalın İbn Mühənnə lüğətində də “pişip ensaci kalmamış et” mənasında getmiş bu sözün məhz “ulmuş” variantında oxunmasını təkid etməsi (Battal 1934: 80) bir daha göstərir ki, üzərində dayandığımız variant olduqca qədimdir. Ən maraqlı faktlardan biri də budur ki, bu qədim feil “ərimək, zəifləmək, üzülmək” mənasını müasir yakut dilində (Pekarski 1958: IIIc, 2991) və S.Tezcanın qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dili dialektlərində -a feil düzəldən şəkilçisinin artırılması ilə yaranmış “çürümək” mənalı “ulamax” feilində və “çürük, çürümüş” mənalı “ulamış” feili sifətində (ADDL 2007: 517) müəyyən məna dəyişməsi yolu ilə hələ də yaşamaqdadır.

Gətirilən soylamanı diqqətlə izlədikdə aydın şəkildə müəyyənləşdirmək olur ki, burada Burla xatun düşmən tərəfindən təklənib zəiflədilmiş, gücdən salınmış can sirdaşının düşdüyü vəziyyəti gerçəkliyi ilə dəyərləndirmək istəmişdir. Daha dəqiq desək, ərənlər əvrəni Qazanın at üstündə əyilməyən belinin, üzəngiyə sığmayan dizinin, xan qızını tanımayan gözünün gücdən düşdüynə (üzüldüyünü, zəiflədiyini) inanmayaraq, bu çətin məqamda ona dəstək durmaq, əsir götürülmüş oğlu Uruzu xilas etmək üçün “çal qılıcı” deyə amansız düşmənlə döyüşə ruhlandırmaq istəmişdir.

IV. Sürçüşmə - qovma, təqib etmə.

Kəsə-kəsə yeməgə yaxını yaxşı,

Kəsər gündə sürçüşmə yügrək yaxşı.

Daim gəldüğündə tursa, dövlət yaxşı.

Bildüğün unutmasa, aqıl yaxşı.

Qırımından dönməsə, qaçmasa, ərlək yaxşı (D-208, 5-8)

“Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda Yegnəgə məxsus bu soylamanın ikinci misrasında getmiş “sürçüşmə” sözünün oxunuşu və mənalandırılması mübahisəli məqamlardan sayılır. “Serçəşmə” variantında oxuduqları bu sözü O.Şaiq “baş, başbuğ, subaşı” (Gökyay 2006: 141, 401), M.Ergin isə “baş, başta olan, kumandan” mənalarında (Ergin 1958: 203,; Ergin 1963: 265) açıqlamışlar. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə “sərçəşmə” kimi oxunaraq “çəşmə” (bulaq) mənasında qavranılmışdır (KDQ 1988: 71, 94).

H.Araslı və Ş.Cəmsidov nəşrlərində söz “sürçüşmə” variantında oxunulsa da, məna ilə bağlı şərh verilməmişdir (Cəmsidov 1999: 286; KDQ 1988: 112).

S.Tezcan-H.Boeschoten nəşrində sözlərin katib tərəfindən yanlış yazılma ehtimalından çıxış edilərək “kəsər gündə” birləşməsi “segirdüginde”, “sürçüşmə” sözü isə “sürçməse” variantında oxunmuş (TB 2001: 142) və deyimin atla bağlı olduğu düşünülərək misra bütövlükdə “koşduğunda sürçməse yügrük (at) iyi”, yəni “qaçarkən büdrəməse, yüyrək at yaxşıdır” anlamında izah edilmişdir (Tezcan 2001: 288).

Ümumiyyətlə, boyların təhlili göstərir ki, onun nəzm və nəsr hissələri bir-birini tamamlayan məntiqi əlaqə üzərində qurulmuşdur. Ozan nəql etdiyi hadisələrin bədii-emosional ifadəsini gücləndirmək üçün çox zaman soylamalardan istifadə edir, yaxud hadisələrin sonrakı inkişaf xəttinə bədii zəmin yaradır. Yegnəgin yuxuda ikən dayısına söylədiyi bu soylama atası Qazılıq qocanı əsir götürüb 16 il dustaq saxlayan Arşın oğlu Dirəyə necə, hansı şəkildə qalib gəlməsinə işarədir. Süjet xəttinin sonrakı mərhələsində təsvir olunan həmin döyüş səhnəsini nəzərdən keçirək:

“Haman dəm at saldı. Yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı. Kafiriñ çigninə bir qılıc urdı, geyimini-keçimini toğradı, altı parmaq dərinliyi zəxm irişdirdi. Qara qanı şorladı, qara sağrı soqmanı tolu qan oldı. Qara başı buñaldı, buñlu oldı. Haman döndi, qalaya qaçdı. Yegnək ardından yetdi, hisar qapusına girmişkən qara polat uz qılıc<ıyl>a əñsəsinə eyle çaldı kim, başı top kibi yerə düşdi, Andan Yegnək atın döndərdi, ləşkərə gəldi” (D-210, 11 – 211, 5).

Bütün detalları ilə aydın təsvir olunmuş bu döyüşdə Yegnəgin yaralanaraq aradan çıxmağa cəhd edən düşmənin təqib edib öldürməsinə görürük. Etimoloji baxımdan “qovmaq, təqib etmək” mənalarında işlənmiş arxaik “sür-“ kökündən (Əsirəddin 1992: 34; Kaşğari 2006: IIc, 36; Radlov: IVc, 1h, 899) -ç, -üş feil və -mə ad düzəldən şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan “sürçüşmə” sözü “qovma, təqib etmə” anlamlarını ifadə edir ki, bu da misranın “Döyüş günü təqib etmə yüyrək (cəld) yaxşıdır” fikrini ümumiləşdirdiyini düşünməyə əsas verir. İgidliyi, ərenliyi mədh edən bu soylamanın “Qırımından (rəqibindən) dönməsə, qaçmasa, ərlək yaxşı” misrası ilə tamamlanması da irəli sürdüyümüz mülahizənin tutarlı məntiqə söykəndiyinə əlavə bir sübutdur.

V. (D-200, 4)

Tarıyanda bir oxla təmlər idim.

“Qaflı qoca oğlu Qan Turalı boyu”nda Selcan xanıma aid bir soylamadan götürülmüş bu cümlədə ilk və son sözün oxunuş və açıqlanmasında da fikir ayrılığı qalmaqdadır. O.Ş.Gökyay “te” hərfindəki nöqtələrin yerdəyişik qoyulmasına əsasən ilk sözü “tartanda”, sonrakı sözü isə bir nöqtə fərqi ilə “neylərdim” variantında (Gökyay 2006: 135) oxumuş və müvafiq olaraq birincini “çəkmək”, ikincini “ne eylemək? ne yapmak?” anlamlarında izah etmişdir (Gökyay 2006: 417, 374). M.Ergin ilk sözün oxunuş və mənalandırılmasında O.Şaiq mövqeyindən çıxış etsə də (Ergin 1958: 198, Ergin 1963: 285), sonrakı sözü “nemler-idüm” kimi oxuyaraq, mübahisəli ola biləcəyini nəzərə çatdırmaq məqsədilə qarşısında sual işarəsi qoymaqla “hedefe hisabet etdirmek, vurmaq” mənasında izah etmişdir (Ergin 1963:, 221). H.Araslının misranı

“Darıyanda bir oxla nəmlərdim?” sual cümləsi kimi oxumasından (KDQ 1978: 107) belə aydın olur ki, o da üzərində dayandığımız sözləri O. Ş.Gökyay variantında anlamışdır. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində “Tarıyanda bir oxla nəmlərdim?” oxunuşu əksini tapsa da, “tarıyanda” sözünə belə bir şərh verilir: “Bu söz H.Araslı tərəfindən düzgün yazılsa da, oxunuşca M.Erginə haqq vermək lazımdır. Yəqin ki, “r”dan sonrakı iki nöqtə hərfin üstünə qoyulmalı imiş; yoxsa bu sözün ortasındakı əlifə də ehtiyac olmazdı” (KDQ 1988: 245). Bu şərhin müəllifi S.Əlizadə sonuncu sözün də yazılışını şübhəli saymış, “nəmlərdim” yox, “neylərdim” olmalıdır” qənaətinə gəlmişdir (KDQ 1988: 245). Buna görə də cümlə müasir dilimizə “Yay dartanda bir oxla neyləyərdim?” şəklində çevrilmişdir (KDQ 1988: 190). Ş.Cəmşidov oxunuşu tamamilə fərqlənir. Cümləni “Dar yanda bir oxla nemələrdim” şəklində (Cəmşidov 1999: 376) transkripsiya edən nəşir, görünür, “tarıyanda” feili bağlama formasını birinci növ təyini söz birləşməsi, yəni “dar yanda”, “nemələrdim” sözünü isə guya əslində “neylərdim” mənasında olan “nəmənə”, “nəmənıyə” dialekt sözləri kimi şərh edir (Cəmşidov 1999: 213-214).

Mübahisə doğuran sözlərin dəqiq şərhini vermək üçün tərkibində işləndiyi soylamanı və onun deyilmə məqamını xatırlamaq istərdik. Qan Turalı bir bölük düşmən qüvvəsi ilə tənha savaşında atının oxlanmasına, göz qapağının sıyrılmasına, üzünün qana bürünməsinə baxmayaraq, yardımına yetən Selcan xatunun izinsiz onun yağısına girib qalib gəlməsini təqdir etmir. Bu igidliyi özünü öyməyə imkan verən hərəkət kimi düşünərək sevgilisini öldürmək fikrinə gəlir. “Ögünməklə övrət ər olmaz” (D-198,4) etirafına Qan Turalı tərəfindən sərt yanaşıldığını görən Selcan xatun onu təkbətək döyüşə çağırır və ucu dəmrənsiz oxla nişana çəkir. Onun ox atışı boyda belə təsvir olunur: “Qız bir oxla Qan Turalıyı atdı şöyle kim, başında olan bit ayağına endi” (D-199, 4-5). Qızın bu qətiyyətini görən Qan Turalı yumşalır, öz canına qiymağa hazır olduğu halda, sevgilisine qıymadığını, onu sınağını söyləyir. Selcan xatun Qan Turalıya aşağıdakı soylama ilə cavab verir:

“Qalqubanı yerimdən turar idim,

Yelisi qara Qazılıq atıma binər idim,

Babamın ağ ban evindən çıxar idim.

Arqu beli Ala tağı avlar idim.

Ala-geñ sığın, keyik qovar idim.

Tarıyanda bir oxla təmlər idim.

Dəmrənsiz oxla, yigit, səni sınar idim.

Öldürməgə, yigidim, mən səni qıyarmıdım!” (D-200, 1-6).

Göründüyü kimi, Selcan xatun Qazılıq dağına ova çıxmasından, sığın, keyik qovmasından danışdıqdan sonra lüğət tərkibindən bəhs etdiyimiz misranı söyləyir. Fikrimizcə, buradakı hər iki söz artıq dilimizdən çıxmış arxaizmlərdəndir. Abidənin dilində “tarı-” feilinə (-anda feili bağlama şəkilçisidir) “darı-” fonetik variantında “dağıtmaq” mənasında bir dəfə də olsa rast gəlinir:

“Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdım?” (D-44, 6-7).

Bundan əlavə, “tarı-“ arxaizmi ilə eyni mənşəli “tar-”, “tara-”, “tarıl-” feillərinə M.Kaşğari lüğətində “yaymaq”, “yayımaq”, “dağımaq” mənalarında (Kaşğari 2006: Ic, 65; IIc, 151; IIIc, 243) rast gəlinməsi onun qədimliyinə və zəngin mənə çalarlarına malik olmasına bir işarədir. “Təmlə-” variantında oxuduğumuz söz isə, ümumiyyətlə, az işlənən nadir arxaizmlərdən sayıla bilər. M.Kaşğari lüğətində “cəftə” mənasını ifadə edən “təm” sözü verilmiş və nümunə kimi gətirilən cümlədə isə (“kapuğ təmlətti”) bu kök əsasında yaranmış “cəftələmək” mənalı “təmlət” (-t feildən feil düzəldən şəkilçidir) sözü işlədilmişdir (Kaşğari 2006: Ic, 348). Qapını içəridən bağlamaq üçün istifadə edilən cəftənin nədən və hansı formada hazırlanması müasir dövrümüzə qədər kənd məişətində qalmaqdadır. M.Kaşğari sözlüyündə “böyük iynə, çuvalduz” anlamında “təmən” və “tümən” fonetik variantlarında işlədilən qədim bir söz verilmişdir (Kaşğari 2006: Ic, 400, IIIc, 37, 319). İbn Mühənnə lüğətində “yoğun iynə – çuvalduz” mənəsində açıqlanan “təmən” (İbn Mühənnə 2008: 136) arxaizmi “düzuclu qıyıq” anlamında “təməne” fonetik variantında müasir dialektlərimizdə də yaşamaqdadır. Cəftə və qıyıq (çuvalduz) məişətdə müxtəlif funksiya yerinə yetirməyə xidmət etsə də, onların materialı və forması eynidir. Bu baxımdan “təmən” arxaizminin -ən şəkilçisi ilə “təm” kökündən yarandığını düşünürük. Deməli, “təm” arxaizminin ilkin anlamada “qıyıq”, “çuvalduz” mənəsində işlənilməsi mümkündür və türk dillərində təhcecalılıqdan çoxhecalılığa keçid dövrünü yaşayan onlarca sözün nümunəsində öz təsdiqini tapır (müq. et: oğul-oğlan, ər-ərən və s). Əgər ehtimalımız doğrudursa, “təmlə(mək)” feili həm də “bizlə(mək)” anlamında olmalıdır. Yenə də M.Kaşğari lüğətinə müraciət etməli olacağıq. Ulu dilçi “tümilə-” feilini eşşəyin səkərək qaçması kimi şərh etmişdir (Kaşğari 2006: IIIc, 288). Öncə, qıyıq sözünün tarixən “təmən” fonetik variantı ilə bərabər, “tümən” variantında da işlənməsini qeyd etmişdik. Fikrimizcə, eşşəyin soncuq ata-ata qaçması onun çuvalduz formalı ucu şiş alətlə qıcıqlandırılması ilə bağlıdır. Şərh edilən kontekstdə “təmlə-” feili ilə “tümilə-” feili arasında semantik mənə yaxınlığı duyulur. Görünür, “təm” və “tüm” söz kökləri eyni semantik yuvadan qopmuşdur. Müasir dilimizdə nəyinsə ucu şiş bir şeylə vurulmasını adlandıran “dümsük” sözünün kökü də həmin arxaizmlə bağlı olmalıdır (-sük bənzətmə bildirən arxaik şəkilçidir). Deməli, “təm//tüm” söz kökünün formaca oxa bənzər yoğun qıyıq və ya çuvalduza deyilməsi qəbul ediləndir. Odur ki, “təmlə-” (və ya “tümilə-”) feilini bu arxaizmdən yaranıb “bizləmək” anlamında işlənməmiş söz kimi düşünmək olar. Bu deyimlə Selcan xatun dəmrənsiz oxla Qan Turalını qorxutmaq istəyini ov zamanı ətrafa səpələnmiş sığın, keyiki atdığı oxlarla soncuq ata-ata qaçmağa məcbur etməsi ilə müqayisə edir. Onun məqsədi sığını, keyiki ovlamaq olmadığı kimi, bu ox atışında da Qan Turalını öldürmək olmadığını bildirməsidir.

Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı”nın mətni üzərində aparılan məqsədyönlü araşdırmalar göstərir ki, çoxəsrlik bir formalaşma mərhələsi keçmiş bu möhtəşəm abidənin dilində mənaca tam açıqlanmamış sözlərə hələ də rast gəlinir. İlk növbədə, mətndə işlənmə kontekstinə, eləcə də tarixi dil faktları və dialektoloji lüğətlərə istinadən qorqudşünaslıqda müxtəlif variantlarda oxunub şərh olunan belə sözləri əslinəuyğun açıqlamaq mümkündür

KAYNAKLAR

- ADDL (2007). **Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti**. Bakı: Şərq-Qərb
- ADİL (1964-1987). **Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV**, Bakı: Elm. Battal A. (1934)).
- İbnü-Mühenna lüğəti**. İstanbul: Devlet Matbaası.
- CƏMŞİDOV, C. (1999). **“Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni)**. Bakı: Elm.
- D. **Kitabi-Dedem Korkut âla Lisan-i Taife-i Oğuzan. Drezden nüsxəsi**.
- DS. **Derleme Sözlüğü** (1993), XI, U-Z. Ankara:Ankara Üniversitesi Basımevi.
- DTS (1969). **Drevnetjurkskij slovar'**, Len.: Nauka
- ERGIN, M. (1958). **Dedem Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksimle**. Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, I c.
- ERGIN, M. (1963). **Dedem Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksimle**. Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, II c.
- ERGIN, M. (2008). **Dede Korkut Kitabı**. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESTY. **Jetimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. Obshhetjurkskie i mezhtjurkskie leksicheskie osnovy na bukvy “K”, “Q”**. (1997). M.: Jazyki russoj kul'tury.
- ƏSİRƏDDİN. (1992.) **Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Türk dillərini dərkətmə kitabı)**, Bakı: Azərneşr.
- HACIYEV, A. (2004). **Dədə Qorqud sözünün cazibəsində // Dədə Qorqud (Elmi-ədəbi toplu)**, I, s. 3-19.
- GÖKYAY, O.Ş. (2006). **Dedem Korkutun Kitabı**. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- İBN MÜHƏNNA (2008). **Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan**, Bakı.
- KAŞĞARI M. (2006). **Divani luğat-it-türk. I-IV c, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R,Əsgər)**, Bakı: Ozan.
- KDQ (1978). **Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: Araslı H.)** Bakı: Gənclik.
- KDQ (1988). **Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir)**. Bakı: Yazıçı, 1988.
- KRS (1965). **Kirgizsko-russkij slovar'. Sostavitel' K.K.Judahin**. M.: Sovetskaja jenciklopedija, v 2-h t..
- KMDK (1999). **Kniga moego Deda Korkuta. Perevod V.V.Bartol'da**, izdateli: V.M. Zhirmunskij, A.N. Kononov. Baku: YNE “XXI”.
- PEKARSKI. (1958). **Pekarskij Je.K. Slovar' jakutskogo jazyka**, t. I-III, M. .
- RADLOV, V.V. **Opyt' slovarja tjurkskih narechij**, t. I-IV. S.-Pb., 1889-1911.

SERTKAYA, O.F. (2006). **Dede Korkut Kitabının Drezden Nüshasının “Giriş” Bölümü.** İstanbul, Ötüken.

SEVORTJAN, Je.V. (1974). **Jetimologičeskij slovar' tjurkskih jazikov (obshhetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na glasnye).** M.: Nauka.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). **Qədim türk yazılı abidələrinin dili.** Bakı: Maarif.
T.S. **Tarama Sözlüğü. I-VI,** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

TEKİN, T. (1986). **Dede Korkut Hikayelerinde Bazi Düzeltmeler. / Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bülleteni 1982-1983,** Ankara, 1986.

TEZCAN, TB. S., Boeschoten H. (2001). **Dede Korkut Oğuznameleri.** İstanbul: YKY.

TEZCAN, S. (2001). **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar,** İstanbul: YKY.

TULUM, M. (2003). **“Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar”a notlarla katkılar-I. // Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi, XXX, 2001-2003,** İstanbul, s. 517-538.

V. Vatikan nüsxəsi.